

מה מנחם בשירה לילדים? על אכזבה ונחמה בשירה של מרים

ילן-שטקליס

ד"ר דפנה בן צבי

הרצאה בכינוס השנתי לספרות ילדים ונוער, שהיה במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, א' בטבת תשע"ו, 13.12.15.

בסיפורי ילדים יש על פי רוב סוף טוב, מרגיע. כך זה באגדות העממיות – הגיבורים והגיבורות גוברים בסופן על התלאות והייסורים שהיו מנת חלקם – וכך הדבר בסיפורי הילדים שנכתבו מאוחר יותר: הסיפור מסתיים בניצחון הגיבור או הגיבורה על קשיי הנפש וקשיי המציאות. בכך מוענקת נחמה לקוראים ולקוראות הצעירים, ומתוך ההזדהות עם הגיבורים, יכולה להתחזק בהם האמונה בכוחותיהם שלהם לגבור על קשייהם.

בשירי ילדים, לעומת זאת, לא תמיד יש סוף טוב. פעמים רבות הם מתמקדים במצוקה – עלבון, געגוע, פחד, בדידות – ומסתיימים, לכאורה, ללא כל שינוי ולפיכך ללא נחמה. כאלו הם רבים משירה של מרים ילן-שטקליס, המשוררת שהכניסה את הנפש אל שירת הילדים הישראלית ויצקה מחומרי הנפש את שירה.

ברשימה זו אנסה לענות על השאלה, איזו נחמה טמונה בשירת ילדים בכלל ובשירה של ילן-שטקליס בפרט? כיצד ייתכן שלמרות הקושי המתואר בהם, בכל זאת יש בהם כדי להביא הקלה ומזור לנפש? כיצד אפשר להסביר את העונג שמסבה לילדים ולמבוגרים כאחת הקריאה בהם?

מַעֲשֵׂה בַיְלֻדָה בּוֹדֵדָה

יְרַח, יְרַח, סִפּוֹר לִי סִפּוֹר,

סִפּוֹר לִי סִפּוֹר שְׂמִיחַ!

וְאַל-נָא תִגִּיד, זֶה אֶסוּר וְזֶה אֶסוּר –

וְאַל-נָא תִגִּיד, עֵתָה אֵין לִי פְנָאִי –

וְאַל-נָא תִגִּיד, סִפְרֹתַי לָךְ דִּי –

סִפּוֹר לִי סִפּוֹר, יְרַח!

כִּי אִמָּא אֵינְנָה,

וְאַבָּא הָלַךְ.

וְרִיק הַבַּיִת, רִיק כָּל כֶּה –
כָּל כֶּה לֹא שָׁלַנּוּ הַבַּיִת...

הִלַּכְתִּי לְשֵׁבֶת מְעַט בַּמַּטְבַּח.
וְאֵינְנִי יוֹדַעַת כִּיצַד
מִלְּפֹנֶה גְדוֹל שֵׁם אֲכַלְתִּי.
מֵאוֹתָם הַכְּבוֹשִׁים הַשְּׂמוּרִים בְּתוֹךְ כַּד –
אֲנִי לֹא לִקְחָתִי! הוּא קָפֵץ אֶל הַיָּד –
וְאֲכַלְתִּי.

אַחַר כֶּה נִשְׁבְּרָה פּוֹסִית שֶׁל יוֹן –
כָּל כֶּה נִבְהַלְתִּי!
וְאוּלַי הָיוּ שֵׁם שְׂתִים?
אֵינְנִי יוֹדַעַת –
מֵהָר, מֵהָר, עַל בְּהוֹנוֹת רַגְלִי
בְּרַחְתִּי – וְדִי.

אַחַר כֶּה קָרָאתִי בְּסֵפֶר מַלְיָם רַבּוֹת,
אַחַר כֶּה הִשְׁכַּחְתִּי לִישׁוֹן אֶת כָּל הַבְּבוֹת,
אַחַר כֶּה הָיִיתִי בַת-מֶלֶךְ,
וְתַעֲיִיתִי בְּדַרְךָ,
בְּאֵי-הַקְּסָמִים,
בְּיַעַר-אֵימִים...

וְטַפְסָתִי מֵהָר עַל הַעֵץ הַגְּבוּהָ,
כִּי לְמַטָּה אָרְבוּ זְאֵבִים –
רַעֲבִים!
פָּצוּ אֶת הַלַּעֲוִי!

וְאֲנִי יוֹשֶׁבֶת לְמַעַלָּה בְּשֶׁקֶט,
וְצוֹחֶקֶת!
וְלֹא כְלוּם.

כִּי מַלְּאָה אַחַת אֲנִי יוֹדַעַת –
הַמַּלְּאָה הַהִיא שֶׁל הַטְּבַעַת –
הַטְּבַעַת שֶׁנִּתְּנָנוּ לִי שְׁלֹשֶׁת הַגְּמָדִים –
הַיְדִידִים –
לְחֹשֶׁתִי – –

וּמִיָּד בָּא הַיָּרַח עִם שְׁנֵי כּוֹכְבִים,
וּמִיָּד גָּרְשׁוּ אֶת כָּל הַזְּאֵבִים.
וְעוֹד מַלְּאָה אַחַת אָמַרְתִּי,
וְעַד שְׁלֹשׁ סְפָרְתִי –
וּלְפָנַי מְרַכָּבָה!
וְהַמְרַכָּבָה כְּלָה
זְכוּכִית צְלוּלָה,
וּבַמְרַכָּבָה הוֹשִׁיבוּנִי,
וְהַבֵּיתָהּ הִבִּיאוּנִי!

וְהַבֵּיתָהּ רִיק.
אֵין אִישׁ בָּא,
אֵין אִישׁ צוֹחֶק.
אֵין אִישׁ גּוֹעֵר בִּי!
אֵין אִישׁ אוֹמֵר לִי:
זֶה אָסוּר, וְזֶה אָסוּר...

יָרַח, יָרַח, סֵפֶר לִי סֵפּוֹר!
וְעַל מָה לְסַפֵּר אִם לֹא תִדַּע,
סֵפֶר לִי סֵפּוֹר עַל יְלָדָה בּוֹדְדָה...

"יָרַח, יָרַח, סִפֵּר לִי סִפּוֹר, סִפֵּר לִי סִפּוֹר שְׂמַח!" מבקשת הילדה ב'מעשה בילדה בודדה', (מתוך **פרח נתתי לנורית**, 2005), בתקווה שהירח יארח לה לחברה ויפר את בדידותה. "כִּי אִמָּא אֵינְנָה, וְאִבָּא הֶלֶךְ. וְרִיק הַבַּיִת, רִיק כָּל כָּךְ – כָּל כָּךְ לֹא שְׁלָנוּ הַבַּיִת..." (ילן-שטקליס, 2005, עמ' 46. כל הציטוטים מתוך מהדורה זו). הילדה בודדה לא רק כי נותרה לבד בבית הריק. בדידותה עמוקה יותר: היא בודדה גם כאשר אימא ואבא שלה נמצאים בבית. מהאופן שבו היא פונה אל הירח עולה כי החוויה שלה מהוריה היא חוויה קשה של איסורים, חוסר פנאי וחוסר סבלנות. אין לה מקום בבית, גם כאשר הוא ריק, גם כאשר הוא מלא:

וְאֵל-נָא תְּגִיד, זֶה אָסוֹר וְזֶה אָסוֹר –

וְאֵל-נָא תְּגִיד, עֵתָה אֵין לִי פְּנָאֵי –

וְאֵל-נָא תְּגִיד, סִפְרְתִי לָךְ דִּי –

סִפֵּר לִי סִפּוֹר, יָרַח!

אל נא תגיד את מה שאני רגילה לשמוע, מבקשת הילדה מהירח, היה אתה אב ואם לי, וספר לי סיפור, סיפור שמח.

אך הירח – ירח. הוא אינו נענה לבקשת הילדה. הירח שותק.

ומה עושה הילדה?

היא אינה נכנעת לשתיקה. לא לשתיקת הבית הריק. לא לשתיקת האם והאב. לא לשתיקת הירח.

היא מספרת לירח את הסיפור שלה. סיפור על ילדה בודדה.

מרדנית:

הִלְכְּתִי לְשֵׁבֶת מְעֵט בַּמִּטְבָּח.

וְאֵינְנִי יוֹדְעַת כִּיצַד

מִלְּפִיּוֹן גְּדוֹל שֶׁם אֶכְלְתִּי.

מֵאוֹתָם הַכְּבוֹשִׁים הַשְּׂמוּרִים בְּתוֹךְ כָּד –

אֲנִי לֹא לִקְחָתִי! הוּא קָפֵץ אֶל הַיָּד –

וְאֶכְלְתִּי.

וכועסת:

אַחַר כֵּךְ נִשְׁבְּרָה כּוֹסִית שֶׁל יַיִן –

כָּל כֵּךְ נִבְהַלְתִּי!

ואולי היו שם שתיים?

ומפחדת:

כי למטה ארבו זאבים –

רעבים!

פצו את הלע!

אבל זו גם ילדה חזקה, ילדה שיש לה כוח להביס את השתיקה ועל ידי כך להביס את הפחד ואת הבדידות.

הכוח שיש לילדה הוא כוח הסיפור, כוח המילה:

כי מלה אחת אני יודעת –

המלה ההיא של הטבעת –

הטבעת שנתנו לי שלשת הגמדים –

הידידים –

לחשתי – –

ומיד בא הירח עם שני כוכבים,

ומיד גרשו את כל הזאבים.

כוח המילה מאפשר לילדה לעשות את הלא אפשרי – לקרב את הירח השותק, לגייס אותו לעזרתה ולהביס בעזרתו את הפחדים. כוח המילה מאפשר לה לברוא את מה שחסר לה – לברוא גמדים, ידידים, ובעזרתם לברוא את הדרך הביתה:

ועוד מלה אחת אמרתי,

ועד שלש ספרתי –

ילפני מרפכה!

המרפכה בלה

זכוכית צלולה,

ובמרפכה הושיבוני,

והביטה הביאוני!

כוחה של הילדה הוא, אפוא, ביכולתה לאסוף את שברי הרגשות – רגשות קשים של פחד, בדידות, כעס, עלבון – ולספר מהם סיפור. הסיפור שלה. באמצעות הסיפור היא מוצאת לעצמה, למעשה מייצרת לעצמה, בני ובנות ברית: המילים, שמעניקות מובן ומשמעות לחוויות ולרגשות הקשים והלא מובנים, והקוראים, שמאזינים לסיפור שלה. באמצעות המילים, הופכת הילדה – שאבא שלה הלך, וגם אימא שלה עדיין לא חזרה – להיות קצת פחות בודדה.

ילדה בודדה נוספת, השואבת את כוחה מהמילים, היא זו המחכה למיכאל, בשיר 'מיכאל'.

מיכאל

חִפְּתִי, חִפְּתִי,

בְּכִיתִי, בְּכִיתִי,

וּמִי לֹא בָּא?

מִיכָאֵל.

וְהוּא הִבְטִיחַ פְּעַמִּים

כִּי יָבֹוא אַחַר הַצְּהָרִים.

וּמִי לֹא בָּא?

מִיכָאֵל.

שְׁמֶלֶה לְבִשְׁתִּי יָפֵה מְאֹד,

וְסִנֵּר, בּוֹ רְקוּם אֶפְרוּחַ וְרֹד.

וּמִי לֹא בָּא?

מִיכָאֵל.

וְהִבְבוֹת כָּלֵן לִישׁוֹן הַשְּׁפָבֶתִי.

חֲשַׁבְתִּי שְׁלֹא תִדְעָנִה -

לֹא תִפְרָעָנִה -

אוֹתִי וְאֵת מִיכָאֵל.

וּבַחֲלוֹן יִשְׁבְּתִי

וְהִקְשַׁבְתִּי,
וְחִשַּׁבְתִּי -
מִיכָאֵל.

וּבְגִזְזוּטָה עַמְדָתִי,
וְלַחֲצַר יַרְדְּתִי,
וְחֶרְדָתִי -
מִיכָאֵל.

וְהוּא לֹא בָא.
וְהוּא לֹא בָא,
מִיכָאֵל

מָחַר אֵלֶּךָ הַשָּׁפֵס בְּבִקְרֵי אֶל הַגֶּן,
וְאִשָּׁב לִי, וְאִבְכֶּה לִי כָּל הַזְּמַן.
מִיכָאֵל.

אכזבתה מרה: מיכאל הבטיח פעמיים שיבוא אחר הצהריים, ולכן נדמה כי גם אכזבתה מוכפלת:

חִפְיָתִי, חִפְיָתִי,
בְּכִיתִי, בְּכִיתִי,
וּמִי לֹא בָא?
מִיכָאֵל.

מיכאל יש רק אחד. אין לו תחליף. לכן האכזבה כה קשה. כי הוא לא בא. הוא לא בא. מיכאל. כל בית בשיר מסתיים ב'מיכאל', האחד והיחיד, הבלתי ניתן להמרה. כביכול כל הדרכים מובילות למיכאל. שלא בא. הוא לא בא.

המוסיקליות בשיר מוחשית. ילן-שטקליס כמו פורטת על המילים. הן לא רק אומרות, מספרות, אלא גם מתנגנות. וכאן טמון פן נוסף של הנחמה שבשיריה של ילן-שטקליס: לא רק המסר עובר

אלינו דרך השיר, לא רק המשמעות – הכללית, המובנת לכל – אלא גם המנגינה הפרטית של הרגש, במקרה הזה של העצב ושל האכזבה.

אפשר לומר כי קסם שירתה של ילן-שטקליס בפרט – וקסם השירה בכלל – הוא ביכולת להעביר לא רק תוכן ומסר, אלא גם – אולי בעיקר – ביכולתה להעביר רגש, להדהד אותו, להשמיע אותו. השירה מחזירה למילים כוח אבוד שלהן, את הכוח להחזיק ברגש. שהרי בראשית המילה טבועה ברגש, מעורבת ברגש, מביעה רגש. בראשית מביע התינוק צליל – צחוק, מלמול, בכי – המבטא רגש: עונג, כאב, התרגשות. מן הצליל נולדות מילים, שגם הן מעורבות ברגש, טבועות בו. רק בשלבים התפתחותיים מאוחרים יותר מתחזק תפקידן של המילים להעברת מסר תכליתי, ומתעמעם המטען הרגשי שלהן.

בהקשר זה מעניין להזכיר את דבריו של רוסו על מוצא הלשון: הלשון נולדה, לדבריו, על מנת להביע רגש, לא על מנת לתקשר. לפיכך, הלשון הראשונה הייתה לשון שירה:

”כשם שהמניעים הראשונים שגרמו לאדם לדבר היו הרגשות, כך היו ביטויי הראשונים [של הדיבור] ציורים של המחשבה. הלשון המושאלת הייתה הראשונה להיוולד, והמובן כפשוטו בא אחרון [...] תחילה דיברו [בני האדם] בלשון שירה, ולא עלה בדעתם להגייין אלא זמן רב אחר כך” (רוסו, 2008, עמ' 47).

השפה לפי רוסו נולדה על מנת להביע את השפע הרגשי של הסובייקט. אילו הייתה נוצרת למטרות תכליתיות, די היה לבני האדם בלשון פעולה, של מחוות (כלומר בתקשורת לא מילולית). השימוש בקול מוכיח כי לשון הדיבור נולדה למטרות של הבעת רגשות:

”לא הרעב ולא הצמא, אלא האהבה, השנאה, החמלה והכעס הם שחילצו מתוך גרונם [של בני האדם] את הקולות הראשונים. הפירות אינם חומקים מידינו ואפשר להיזון מהם ללא דיבור, ניתן לרדוף בדממה אחר הטרף שמבקשים להשביע בו את הרעב; אך כדי לרגש לב צעיר, כדי להדוף מעלינו תוקפן בן עוולה – הטבע שם בפינו טעמי דיבור, זעקות, גניחות. הרי לכם [הדרך שבה] נוצרו המילים העתיקות ביותר והרי לכם מדוע היו הלשונות הראשונות זמרתיות ורוויות רגש בטרם היו פשוטות ושיטתיות” (שם, עמוד 46).

מן הדברים עולה פן נוסף של הנחמה שמעניקה השירה: היא מחזירה אותנו אל הממד הרגשי-יצרי-פרטי של השפה ומצליחה לתפוס באמצעות המילים, את מה שעל פי רוב חומק מהן. את מה שעל פי רוב אין לו מילים – רגשות, תחושות אישיות, פרטיות (שעל פי רוב נטולות מילים). השירה מצליחה לדבר את מה שעל פי רוב נותר כלוא בתוך שתיקה. גם כאשר הילדים הדוברים בשירה של ילן-שטקליס כלואים, אם כן, בתוך בית ריק – בתוך עלבון, בדידות, אכזבה, געגוע – הם מלאי כוח כיוון שהשפה שלהם מלאה, זוהי שפה חיה, רווית רגש.

ונחזור לשיר 'מיכאל'. לא רק שהשיר אינו מסתיים בנחמה – מיכאל אינו בא – אלא שהילדה הדוברת מבטיחה שתישאר מאוכזבת גם מחר, היא ממאנת להינחם: "מִחַר אֶלֶךְ הַשָּׁמַיִם בְּבִקְרָא אֶל הַגֶּן \ וְאֵשֵׁב לִי, וְאֶבְכֶּה לִי כָּל הַזְּמַן \ מִיכָאֵל."

האם ייתכן שהילדה ממאנת להינחם כיוון שהאכזבה עצמה היא בשבילה – כמו גם בשביל ילן-שטקליס עצמה – כוח, כוח של יצירה? שהרי האכזבה היא כה מרה, עד כי נדמה שאין לה נחמה מלבד השיר עצמו. האכזבה אצל ילן-שטקליס מובילה לכתיבה.

חיזוק להשערה הזו אפשר למצוא בסיום הסיפור האוטוביוגרפי של ילן-שטקליס 'שתיים עשרה', שבו היא מספרת על האכזבה הראשונה הקשה בחייה: בדוכן הגרלה ביריד היא הטילה בקוביות 6-6 וזכתה בפרס הראשון – בובה יפה שבה חשקה – אך האיש בדוכן סירב לתת לה את הפרס וגירש אותה מהמקום:

"צחקתי בקול וקראתי אל האיש: 'הבט נא, הבט נא, זכיתי בשתיים-עשרה, באמת בשתיים-עשרה! הבט-נא!' האיש לא ענה. הסתכלתי בו והיה זה כאילו איש אחר. עיניים קטנות, קרות ורעות הביטו אלי מתוך פנים זועפות. הוא שתק, וקצוות שפמו הזדקפו עוד יותר"
(ילן-שטקליס, 1978, עמ' 61).

ילן-שטקליס מספרת כי אף שהמקרה זעזע אותה, היא לא שיתפה את אמה, שבוודאי הייתה מנחמת אותה:

"ואני שואלת את עצמי: איך קרה שלא סיפרתי לה [לאם] על דבר אשר פגע בי עמוקות, זעזע את כל ישותי? הלא ברור היה לי גם אז שהיא תדע להקל עלי, תסביר, תנחם [...]. ואולי טמון פה המפתח לפתרון הבעיה. אולי רצה שר גורלי, שהכאב, העלבון, התמיהה, יישארו סגורים בלבי ויישמרו בו, יהפכו עם השנים לשנאה גדולה לכל אי צדק, לאלימות של החזק לגבי הקטן החלש, לרוע לב ולזדון?" (שם, עמ' 62)

האכזבה היא נכס מבחינת ילן-שטקליס, כיוון שהיא הפכה אותה למקור של כוח, מקור של יצירה. ילן-שטקליס מעידה כי הרגשות הקשים – כאב, עלבון, געגוע, פחד – הפכו אצלה למקור למלחמה נגד חוסר צדק. אך שיריה מעידים כי אלו מתפקדים גם כמקור כוח, כיוון שהם מחייבים אותה ליצור, לכתוב, על מנת למצוא להם מובן – סיפור, משמעות – ולייצר להם עדים, שומעים, קוראים. וכאן עולה מובן נוסף לנחמה שמעניקה השירה לכותבים, כמו גם לקוראים: זוהי נחמה ממעשה של קסם, קסם השיר, קסם הכתיבה, אשר כמו באגדה המפורסמת של האחים גרים רומֶּלְשְׁטֵיִלְצֶן (עוץ לי גוץ לי, בתרגומו של אברהם שלונסקי), מצליח להפוך קש (כעס, עלבון, בדידות) לזהב (שיר).

ביבליוגרפיה

- ילן-שטקליס, מרים. (2005). **פרח נתתי לנורית**. תל אביב: כנרת, זמורה ביתן.
- ילן-שטקליס, מרים. (1978). **חיים ומילים**. ירושלים: קרית ספר.
- רוסו, ז'אן-ז'אק. (2008). **מסה על מוצא הלשונות שבה ידובר על המלודיה ועל החיקוי המוסיקלי**. תרגום, עידו בסוק, תל אביב: רסלינג.